

ΚΡΗΤΙΚΑ ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

10*

Ο ΜΑΡΚΙΑΝΟΣ ΚΩΔΙΞ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΛΟΝΤΖΑ
ΚΑΙ ΟΙ ΠΕΡΙ ΚΡΗΤΗΣ ΧΡΗΣΜΟΙ

Ὁ Σπυρίδων Λάμπρος ἠσχολήθη ἐπανελημμένως εἰς διάφορα δημοσιεύματά του μὲ τὸν εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας ὑπὸ τὰ στοιχεῖα cod. Marcianus Venetus 22, Class. VII² εὑρισκόμενον κώδικα τοῦ Κρητῶς Γεωργίου Κλόντζα, εἰς εἰδικὴν δὲ μονογραφίαν του περιέγραψε συνοπτικῶς τὰ εἰς αὐτὸν ἐμπεριεχόμενα κείμενα ὡς καὶ τὰς μικρογραφίας ¹.

Πρόκειται περὶ ἰδιορρυθμοῦ πρωτοτύπου χρονικοῦ, ἀναφερομένου εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου καὶ εἰδικώτερον τῆς Κρήτης, ἀποτελεῖται δὲ ἀπὸ χρονογραφικὰ σημειώματα, χρησμούς καὶ διαφόρους μικρογραφίας, ἄλλοτε μὲν συνδεομένας πρὸς τὰ σημειώματα ἢ τοὺς χρησμούς καὶ ἄλλοτε ὅλως ἀνεξαρτήτους. Ὁ κώδιξ ἐπιγράφεται : «*Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Μεθοδίου ἐπισκόπου Πατάρων λόγως ἠκριβωμένος περὶ τὰς βασιλείας τῶν ἐθνῶν*», ἐγρᾶφη δὲ τὸ 1590, ἄγνωστον ἂν εἰς Κρήτην ἢ Ἰταλίαν ².

Μελετήσας εἰς φωτογραφίας τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν Κρήτην τμήματα τοῦ κώδικος αὐτοῦ διεπίστωσα ὅτι ἡ περιγραφή τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου, καθ' ὅσον ἀφορᾷ τουλάχιστον εἰς τὸ πρὸς τὴν Κρήτην συνδεόμενον τμήμα τοῦ κώδικος, εἶναι πολὺ ἀτελής. Λόγω τῆς σημασίας τὴν ὁποῖαν ἐνδεχομένως ἔχουσιν διὰ τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης τὰ εἰς τὸ τμήμα αὐτὸ κείμενα καὶ μικρογραφίαι, ἐνόμισα ὅτι δὲν θὰ ἦτο ἄσκοπον νὰ παρασχεθοῦν αἱ κάτωθι συμπληρωματικαὶ πληροφορίες :

1. Σελὶς κώδικος 59 recto (τὴν ὁποῖαν ὁ Λάμπρος περιγράφει ἀπλῶς : «*Ἐτερον τοῦ Δανιὴλ τοῦ προφήτου περὶ τῆς νήσου Κρήτης*»); Ἡ σελὶς αὕτη χωρίζεται εἰς δύο τμήματα τὸ ἄνω ἡμισυ αὐτῆς κατα-

¹) Βλ. «Κρητικά Χρονικά» Δ', σ. 233 κ. ἐξ.

²) Λάμπρου Σπ., Ὁ Μαρκανὸς κώδιξ τοῦ κρητῶς Γεωργίου Κλόντζα. «Νέος Ἑλληνομνήμων» 12, 1915, 41-52, ὅπου καὶ ἡ ἄλλη βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ Καλιτσουνάκη Ι., Ὁ Γεώργιος Κλόντζας καὶ ἡ συγγραφή τοῦ Παύλου Ἰοβίου. Αὐτόθι 374-375.

³) Πρβλ. εἰς σ. 136 recto τοῦ κώδικος : «*ἕως τὴν σήμερον ὁποῦ γράφω ἐγὼ εἰς τοὺς ἀφῆ', μὴνὶ Φεβρουαρίῳ δ'*».

λαμβάνεται ὑπὸ σχηματικῆς ἀναπαραστάσεως τῆς νήσου Κρήτης πολι-
ορκουμένης ἀπὸ βορρᾶ καὶ ἀπὸ νότου ὑπὸ στόλου ἐχθρικοῦ, τὸ δὲ
ὑπόλοιπον περιλαμβάνει τὸν ἀκόλουθον χρῆσμον: «*Ἐτερος τοῦ Δανιὴλ*
τοῦ προφήτου περὶ τῆς νήσου Κρήτης: ἐν ἑτῇ τρίτῳ τὸν Χάνδακα χαν-
τασεπτήν, ἐκφοβοῖ ταδέροι εἰς ἔπτυσας λαοῦ τὴν ἐγωφίαν, ἐκ γῆς βο-
ήσει θεέ μου θεέ μου τὴν Κρητανίδαν δέρει κόφου, ἅπας λαὸς μελι-
λεύει, ἄνδρες δράμετε ἐπὶ ἄρματα ἐκλεκτά, τί τῷ ξάναντι τιζω ὠνίζω-
μεν τοῦ ἄρτου ὄγδοήκοντα ἀργυροῖς πεπεπρακέναι, τὸ ω σημαίνει ἀφοῦ
τὸ ε τὸ ν τὸ π ἐπλήρωσε, ὡς δὲ ἄκτα ἐν γυμνοῖς ἀρματοφόροι διαλά-
ξουσι, φεῦ φεῦ καὶ πᾶν φόβω τοῦ δὲ λέγω τὸ ἐκ μανιεῖα οὐ πληροῖ
ἀπὸ δὲ καὶ ἐγίανου αἰγιαλοῦ τὸ ὄγδοον Κρήτης.» - «*Ἄλλὰ μὴν καὶ*
πλήθος πλοιάρια ἐξελθόντα τὰς κοιλάδας νήσους ἐρίμωσαν καὶ Κρήτην
καὶ Σικελίαν παρέλαβον καὶ ψύχος γέγονε πολλὴ δοιμύτατη καὶ λιμὸς
λαχυρὸς καὶ ἀέρος ἄχμοι καὶ δισκρασίαι καὶ ἀνωμαλῖαι καὶ σεισμοὶ
φοβεροί.»

2. Σελὶς 84 recto (Ὁ Λάμπρος παραθέτει ἀπλῶς τὴν ἐπιγραφὴν
τῆς εἰκόνης: «*τὸ κάστρον τῆς νήσου Κρήτης*»): Ἡ σελὶς αὕτη χωρίζε-
ται ἐπίσης εἰς δύο τμήματα: Τὸ ἄνω ἥμισυ περιέχει τοὺς ἀκολούθους
δύο περὶ Κρήτης χρῆσμούς: «*Ἐτέρα ὄρασις τοῦ προφήτου Δανιὴλ*
περὶ τῆς νήσου Κρήτης: Πολλοὶ φόνου ἐν τῇ νήσῳ Κρήτης. Ἐν αὐτῇ
τῇ νήσῳ ἀνδρῶν μεγαστάνων ἀπώλειαν καὶ οἴκοι μεγάλοι ἐξαληφθή-
σονται· καὶ οὐαὶ σοὶ Κρήτης ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ, ὅτι οἱ κατοικοῦντες
ἐν αὐτῇ μετὰ κλαυθμοῦ καὶ ὄδυμοῦ βοήσουσιν ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ,
ὅτι μιανθήσεται ἡ νῆσος αὕτη ὑπὸ τῶν ἀθέων ἐθνῶν.— Οὐαὶ, οὐαὶ
σοὶ Κρήτης πολυορκουμένη, ὅτι αἷματα πολλὰ χυθήσονται ὑπὲρ σοῦ καὶ
ὁ λαὸς σου εἰς φυγὴν τραπήσεται καὶ αἱ ἐκκλησίαι σου ἐρημίᾳ ἐρημω-
θήσονται ἕως ἐνιαυτοῦ γ. Τότε γὰρ ἔσται σοὶ χαρὰ καὶ ἀγαλλίασις καὶ
εὐφρανθήσονται οἱ μεγαστάνου σου οἱ ὀρθῶς βιοῦντες καὶ ὁ λαὸς σου
ὁ πολυφανής. Εἰς τὴν ἄκραν τοῦ κάμπου ὁ χαλκεὺς βαρεῖ τὸ ἀμόνη
καὶ βαρεῖ τοὺς γείτονας. Ὁ Σινάπης καὶ ὁ Τριψίδης εἰς τὴν θύραν
στίκουσιν· ἡ θεοφανοῦ ἐπολέμαν πίταν, καὶ ἡ καλὴ τὸν ἤφαγεν. Ὅπου
ἐφόρην τὸ τόρα δέρμαν ἔβαλεν καὶ ἂν τὸν ἐφτάσει ἐδῶ ὁ χυμῶν, φέρει
καὶ τὴν γούναν του καὶ κουροβουκανάτορες φονκτωκολωτριπάτην· οι-
σάλος ἀδασάρχων ἀπομπέβουσιν· πλεῖστα κῶλα μένοντα εἰς ἐν τῷ τό-
πω καὶ πρὸς ἐκείνου τοῦ καιροῦ γενήσονται σημεῖα ἐν τῷ οὐρανῷ, ἤ-
γουν ἐν ἡλίῳ καὶ σελήνῃ καὶ ἀστροῖς.» Τὸ ὑπόλοιπον ἥμισυ τῆς σελί-
δος περιέχει μικρογραφίαν παριστῶσαν τμήμα τῆς πόλεως τοῦ Χάν-
δακος, ὅπου στρατιῶται, σαφῶς διακρινόμενοι ἐκ τῶν ἐνδυμασιῶν των
ὡς Τοῦρκοι καὶ Βενετοί, μάχονται πρὸς ἀλλήλους, ἄλλοι μὲ ξίφη καὶ
ἄλλοι μὲ δόρατα. Ἡ μικρογραφία ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Gerola¹.

3. Σελίδες κώδικος 132 verso - 133 recto ('Ο Λάμπρος περιγράφει ἀπλῶς: «Τὸ Κάστιρον τῆς νήσου καὶ ἡ Ρόδος»): Δισέλιδος εἰκὼν παριστῶσα τὴν πόλιν τοῦ Χάνδακος, ὀρωμένην ἐκ νότου καὶ ἔξω τῶν τειχῶν μετὰ τοῦ πρὸς ἀνατολὰς προαστίου (Πίν. Θ'). Ἡ πρὸ τῆς πόλεως θάλασσα μέχρι καὶ τῆς νήσου Ντίας καλύπτεται ὑπὸ πολυαρίθμων πλοίων, ἰδιαίτερος δὲ στολίσκος ἀπεικονίζεται ἀνεπτυγμένος πέριξ τῆς Ντίας. Εἰς τὴν ἀριστερὰν ἄνω γωνίαν παρίσταται ὑπὸ τὴν συνήθη μορφήν του ὁ ἄνεμος, εἰς δὲ τὴν ἀντίστοιχον δεξιάν, ἐντὸς ἰδιαίτερου πλαισίου, ἡ Ρόδος. Ἡ μικρογραφία αὕτη ἔχει τὰς ἀκολουθοῦσας ἐπιγραφάς: εἰς τὴν ἀριστερὰν γωνίαν, ἔξω τοῦ πλαισίου: «ὅταν ἦλθεν ἡ ἀρμάδα τοῦ ρυγὸς μὲ κάτεργα ξ με τὸν ἰζενεράλ(ην) ντόρια κι' ἐστάθην». Ὑπεράνω τῆς Ντίας, ἔξω μὲν τοῦ πλαισίου: «Ἡ Ντία», ἐντὸς δ' αὐτοῦ: «Εἰς τὴν Ντίαν ἡ ἀρμάδα». Εἰς τὴν δεξιὰν γωνίαν, ἐντὸς τοῦ περὶ τὴν Ρόδον πλαισίου: «Ἡ Ρόδος», ἐκτὸς δ' αὐτοῦ: «ὅταν ἐπέρασεν ἡ ἀρμάδα ἀπὸ τὴν Ρόδον κι' ἐσκούδαράν τη». Εἰς τὴν ἀριστερὰν γωνίαν κάτω: «τὸ κάστιρον τῆς Κρήτης» καὶ ὑπ' αὐτήν: «ἐδῶ εἶναι ἡ πολυθαύμαστος Κρήτης: ὅποτιαν ἦλθεν ἡ ἀρμάδα τῶν Χριστιανῶν μὲ τὸν μεγαλώτατον θάνατον' καὶ ἀποδῶ ἐφουρνηρῆσθη ἀπὸ ἄνδρες καὶ βιστουάριαις καὶ ἀπὸ πᾶσα ἄλλον ὅπου ἦτον χρεία». Τὸ κείμενον συνεχίζεται εἰς τὴν ἀντίστοιχον δεξιάν: «καὶ πιέοντιας ἡ ἀρμάδα τῶν χριστιανῶν εἰς τὴν Κύπρον, εἰς τὴν στράτα τὸς ἦλθε τὸ μαντάτον πῶς τὴν ἐπήρασιν καὶ οὕτως ἐστρεψαν ὀπίσω οἱ ἀρμάδ(ες)».

4. Σελὶς 133 verso ('Ο Λάμπρος: «Ἡ Ντία Κρήτης»): Ὅλοσέλιδος εἰκὼν παριστῶσα τὸν λιμένα μετὰ τμήματος τῆς πόλεως Χάνδακος καὶ τὴν πρὸ αὐτοῦ θάλασσαν μέχρι καὶ τῆς νήσου Ντίας (Πίν. Ι', 1). Πολυαρίθμη πλοῖα ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ λιμένος παλαίου πρὸς καταγίδα. Ἐπιγραφαί, εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς εἰκόνης: «Ὅταν ἐγύρισεν ἡ ἀρμάδα τοῦ ρυγὸς εἰς τὴ Ντίαν μὲ φουρτούνα μεγάλην», εἰς δὲ τὸ κάτω: «ἐδῶ εἶναι ὁ γιαγεργὸς τῆς ἀρμάδας τῶν Χριστιανῶν ὅταν ἐστρεψαν ἀπὸ τὴν Κύπρον καὶ ἦλθασιν εἰς τὴν Κρήτην μὲ μεγαλότατην βροχὴν καὶ φουρτούνα ὅπου ἔριξεν ἡ θάλασσα ὄξω εἰς τὸν ἄμον ἕνα καλὸν μερικτὸν κάτεργα καὶ καράβια». Εἰς τὴν ἀριστερὰν ἄνω γωνίαν, ἔνθα ἡ Ντία, ἡ ἐπιγραφή: «Ἡ Ντία».

Σελὶς 134 recto ('Ο Λάμπρος: «Μαρις Καβάλης καὶ γενεράλες τῆς Κρήτης»). (Πίν. Ι', 2). Ὁ κώδιξ παρέχει τὰ ἀκόλουθα κείμενα: «Ἄκομι λέγει ὁ σοφώτατος Λέων ὁ βασιλεὺς εἰς ἄλλον ἕναν τοῦ χορησμὸν πῶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦ ἐπαρμού τῆς Κύπρου, μέλλει νὰ κάψει καὶ ἄλλα τὰ παραθαλάσσια: καθὼς καὶ ἐγινεν εἰς τὸν χρόνον τὸν ἐρχόμενον».

¹⁾ Gerola, Mon. Ven. II, σ. 22, εἰκ. 1.

Εὐθύς ἀμέσως ἀκολουθεῖ τὸ ἐξῆς: «Λέγει λοιπὸν ὁ αὐτὸς βασιλεὺς Λέων, ἀκομὴ ἐρμωθήσεται ἐκ τῶν Ἰσσημιῶν πᾶσα παράλιος καὶ Σικελία, καὶ Ραβένα, καὶ Σάμος καὶ Σταδία καὶ νῆσοι παραθαλάσσιοι· θέλει ἐκ δὲ ὑπῆρου ἐκ τῆς γῆς πάλιν καὶ ὡς ἔχει ἀπὸ τὴν θάλασσαν· θέλει αἰχμαλωτίσειν τὴν Ἐφεσον καὶ Μαλάγωναν καὶ Μέανδρον καὶ Πέργαμον ἕως τοῦ Βυζαντίου νὰ φθάσει κρουσεύοντιος καὶ αἰχμαλωτεύοντιος πλήθη ἀρίθμητα, ἕως καὶ τὰ παραθαλάσσια τῆς νήσου Κρήτης». Τὸν δὲ χρησιμὸν αὐτὸν τὸν ἀκολουθεῖ ἐγκώμιον τοῦ «Μαρί Καβάλη καὶ γενεράλε τῆς Κρήτης», ἡ εἰκὼν τοῦ ὁποίου, καθημένου ἐπὶ θρόνου, κλείει τὴν σελίδα. Τὸ ἐγκώμιον τοῦ Καβάλη, εἶναι τὸ ἀκόλουθον:

- 1 Πέρας προφητῶν χρησιμὸς ὅσον ἐν τάχει
 2 Ἀρχῶν ἀπάντων ψῆφος ἔμπλεως ἔφη
 3 Γένους ἀρίστου σπέρμα προσφιλέστατον
 4 Οὕτως δὲ πολλὴν προξένησεν ἀθλίως
 5 Σωτηρίας νήσου τε τῆς φιλιότητος
 6 Ἰού, Ἰὸν ἔδωκε πᾶσι τοῖς τότε
 7 Ὡς ἐξαλεξῆσαι τε τῇ πόλει πρόφρων
 8 Φυγὰς ἐκέισε τῆς ἀπωλείας ὅπως
 9 Ἐνθ' ὄν ἐξέβη καὶ ἄλλους ἐντρέπων
 10 Εἰς ἦνπερ εἰσέβη στόλος τοῦναντίων
 11 Ζ' Ἰουνίου μηνὸς φθίνουτος ἡμέρα
 12 Ἐν Χάνδακος Κρήτη σὺν εὐλαβεῖ τροπῇ
 13 Τοῦ τόπου ἔφησεν ἄγασθαι ταχῶς
 14 Λαβεῖν φιλεῖ ὄθεν τε τῶν Ἐνηγίης
 15 Γενικὸς ἔτω καὶ φύλαξ Κρήτης ὅλης
 16 Μαρηῆς Καβάλης νῦν κατοικεῖ ἐνθάδε
 17 Θραῦσιν τ' ἐπεὶ ἔμελλεν αὐτῶ οὐδόλως
 18 Ἐλθῶν γὰρ αὐτὸς εἰς πόλιν Ρυθιμνίας
 19 Ἦκον γὰρ αὐτῶ πάντες ὡς ὑπερόχῳ
 20 Αἰτιῶντες αὐτόν, ἀλλ' ὅμως οὕτως πέλει
 21 Ἀρχὴ φανοίη καὶ πόσα κορυμμάτια
 22 Ἐρημον οἴμοι τὴν πόλιν κατηγάδει
 23 Οἴμοι κατασκάφαντες αὐτὴν τῇ φλογί.
 24 Ἐν ἧ τελοῦσι σῆμα ἄμνοῦ τοῦ θεοῦ
 25 Ἐπεὶ δ' ἄρ' ἐπλήρωσεν ἀρχῆς τὸν χρόνον
 26 Ὁ καὶ ποθήσας μοῖραν ἔτλη ζωάς.

6. Σελὶς 143 recto (Ὁ Λάμπρος παραθέτει μόνον τὴν ἐπιγραφὴν τῆς εἰς τὴν σελίδα αὐτὴν εἰκόνας: «Ὁ ἐκλαμπρότατος κύριος Ἰάκβος

Φωσκαρήνης»). (Πίν. ΙΑ'). Πρὸ τῆς προσωπογραφίας τοῦ Φωσκαρίνι, ἢ ὁποία καταλαμβάνει τὸ δεῦτερον ἡμισυ τῆς σελίδος, ὑπάρχει τὸ ἀκόλουθον κείμενον: «Ὁ τοίνυν ἐξοχώτατος καὶ τῶν συνετῶν πρῶτος, κύριος Ἰάκωβος Φωσκαρήνης, γενικῶς ὦν καὶ ἀρχὸς τοῦ τῶν Ἐνετῶν στόλου ἀκούσας διὰ τῶν ἀγαρηῶν στόλος ἐκπλεῖ ἦλθεν εἰς ἀπάντησιν τοῦ στόλου τοῦ ρηγὸς ρε Κάρλου εἰς ὃν ἀρχὸς ἦν γενικώτατος ὁ αὐτοῦ δμαίμων, τοῦνομα δὸν Τζουάνες, οὔτινες ἐνωθέντες εἰς καὶ τῶ παρελθόντι χρόνῳ τῆς νίκης, ἐξῆλθον· ὁ γοῦν τῶν ἀγαρηῶν δεσπόζων ἀλούτζανης καταμαθὼν τὴν δμόνοιαν καὶ φοβηθεὶς μήπως τὰ αὐτὰ ἃ καὶ πρότερον πάθωσι πρὸς τοὺς λιμένας τῆς Μοθοκορώνης τὸν στόλον εἰσῆγαγε τοῖς ἀρῆκτοῖς τύχεσι ὦν πόλεων τοῦτον διατηρούμενος, οἱ δὲ Χριστιανοὶ περιεκύκλουν τὴν πόλιν κατασκάψαι αὐτὸν ὀρεγόμενοι· μὴ ἔχοντες δὲ τὸ ποθοῦμενον ἐκπληρῶσαι ἀπήεσαν καὶ τὰ μέρη τῶν κορυφῶν κατελάμβανον, ἴσως καὶ οἱ ἐχθροὶ ἐξέλθωσι τῆς ἐκεῖθεν φυλακῆς· αὐτοὶ δ' ἐξελθόντες εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἔφθασαν καὶ ἐκεῖσε τελείως διεφυλάχθησαν»,

Διὰ τῆς περιγραφῆς αὐτῆς συμπληροῦνται τὰ ὑπὸ τοῦ Λάμπρου δοθέντα στοιχεῖα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν Κρήτην ἐκ τοῦ κώδικος τοῦ Κλόντζα· κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ Λάμπρου, ἐλεγθεῖσαν καὶ ὑπὸ ἐμοῦ, τὰ ὑπόλοιπα περὶ Κρήτης εἶναι: f 134 verso ἔορτῆ τοῦ Corpus Christi εἰς Κρήτην (δημοσιευθεῖσα ὑπὸ Gerola)⁴, 135 recto κείμενον καὶ μικρογραφία τοῦ Ματθαίου Καλλέργη (δημοσιευθέντα ἀμφοτέρω ὑπὸ τοῦ Λάμπρου), 135 verso κείμενον καὶ μικρογραφία διὰ τὸν θάνατον τοῦ ἰδίου Ματθαίου Καλλέργη (ἡ μικρογραφία ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Gerola)⁵, 136 recto, κείμενον καὶ μικρογραφία περὶ τοῦ δουκὸς τῆς Κρήτης «Πασκάλ Τζηγόνια» (Πίν. ΙΒ', 1), 136 verso μικρογραφία τοῦ Πασκάλ Τζηγόνιου «γενεράλη τῶν Χανίων» (Πίν. ΙΒ', 2), 137 recto ἄποψις μικροῦ τμήματος τῆς πόλεως Χανίων, ὁπόθεν ἀπεβιβάσθη ὁ Τζηγόνια, 138 recto κείμενον καὶ μικρογραφία περὶ Καλλέργη, καὶ 144 recto, ἢ ὑπὸ Gerola⁶ δημοσιευθεῖσα ὄραία μικρογραφία συνοικίας τῶν Χανίων.

Ὁ κώδιξ αὐτὸς τοῦ Γεωργίου Κλόντζα παρουσιάζει ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ἐνδιαφέρον, ὅπως π.χ. αἱ πηγαὶ διὰ τὰ χρονολογικὰ του σημειώματα καὶ τὰ πρότυπα τῶν μικρογραφιῶν του. Τὸ κεντρικὸν πάντως θέμα τοῦ κώδικος αὐτοῦ εἶναι ἡ σχέσις τῶν κειμένων πρὸς ἄλληλα

⁴) Ὡς ἄνω, σ. 23, εἰκ. 2.

⁵) Ὡς ἄνω, σ. 356, εἰκ. 396.

⁶) Ὡς ἄνω, σ. 102, εἰκ. 63.

καὶ πρὸς τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ἐγράφη ὁ κώδιξ. Νομίζω ὅτι ἡ σχέσις αὕτη οὐδὲν εἶναι τυχαία.

Τὸ 1906, νεαρῶτατος ἀκόμη τότε ἱστοριοδίφης ὁ κατόπιν ἐπιφανὴς βυζαντινολόγος κ. Νίκος Ἀ. Βέης ἐδημοσίευσεν ἐκ κώδικος τοῦ 17. αἰῶνος, προερχομένου ἀρχικῶς ἐκ τῆς μονῆς Βροντῆσι τῆς Κρήτης, σπουδαίου κωδικογραφικοῦ ἐργαστηρίου κατὰ τὸν 16. καὶ 17. αἰῶνα ἐνδιαφέρουσαν σειρὰν χρησμῶν περὶ Κρήτης, εἰς γλῶσσαν ἀνάμικτον, δημῶδη καὶ ἀρχαίζουσαν. Ἡ ἔκδοσις ἐγένετο «ἐν πιστοτάτῳ ἀντιγράφῳ», μετ' ὅλων τῶν γλωσσικῶν καὶ ὀρθογραφικῶν ἀτασθαλιῶν τοῦ κατὰ τὸν 17 αἰ. γράψαντος τὸν κώδικα. Ὁ ἴδιος Ν. Ἀ. Βέης τριάκοντα ἔτη ἀργότερον, κατόπιν ἐρευνῶν εἰς τοὺς καταλόγους χειρογράφων διαφόρων βιβλιοθηκῶν, ἀνέφερε καὶ ἄλλους κώδικας περιέχοντας χρησμοὺς περὶ Κρήτης*. Ἐπειδὴ ὁ Ν. Βέης δὲν ἠδυνήθη νὰ μελετήσῃ αὐτοὺς τούτους τοὺς χρησμοὺς εἰς τοὺς κώδικας τοὺς ὁποίους ἀναφέρει, νομίζω ὅτι καὶ τὸν ἴδιον θὰ ἐνδιαφέρῃ ἡ πληροφορία ὅτι οἱ μέχρι τοῦδε ἄγνωστοι αὐτοὶ χρησμοὶ δὲν διαφέρουν βασικῶς ἀπὸ τοὺς ὑπ' αὐτοῦ ἐκ τοῦ κώδικος τῆς μονῆς Βροντῆσι ἐκδοθέντας. Ὁ Κρῆς κωδικογράφος προφανῶς συνεκέντρωσεν ὅλους τοὺς περὶ τῆς νήσου τοῦ χρησμοὺς, κατέγραψε δὲ αὐτοὺς ὅπως ἠδυνήθη νὰ τοὺς ἀναγνώσῃ εἰς τὰ πρότυπά του, μετὰ πλείστων κάθε εἴδους λαθῶν. Ἐνδεχομένως μάλιστα δὲν τοὺς ἀντέγραψεν, ἀλλὰ περιορίσθη εἰς ἀπλὴν καταγραφὴν, διότι προφανῶς οὗτοι θὰ ἐκυκλοφόρουν ὡς προφορικαὶ παραδόσεις. Κατὰ τύχην ἀγαθὴν οἱ ἴδιοι αὐτοὶ χρησμοὶ σώζονται, εἰς τοὺς ὑπὸ τοῦ Βέη καταγεγραμμένους κώδικας, εἰς πολὺ καλυτέραν κατάστασιν, διαλευκαίνουσι δὲ πολλὰ σημεῖα ἀσαφῆ εἰς τὸν ἀπὸ τὸ Βροντῆσι προερχόμενον κώδικα. Εἰς τὴν φύσιν πάντως τῶν χρησμῶν εἶναι νὰ ἔχουν

*) Βέη Ν. Α., Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδικῶν τῆς ἐν Ἀρσανίᾳ μονῆς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων. «Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσός. Ἐπετηρίς» 8, 1904, 55-59. Πρβλ. τὰ σημεῖα εἰς σελ. 219 recto τοῦ κώδικος: «1618 Ἀθ-γούστου 12 ἡμέρα Σάββατο διὸ ὄρες νὰ ξημερώσῃ ἐκοιμήθη ὁ γεώργης ὁ κωσταντῆς πελεκάνος καὶ ἀφήκε τὸ κάρτο του πρᾶμα σὸ μοναστηριὸν τὸ βροντησι», ἐπίσης καὶ ὅσα γράφει εἰς ἐπίμετρον ὁ Βέης, σ. 79-80. Ὁ κώδιξ περιέχει ἐνδιαφέροντα σημεῖα γραφέντα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπιθέσεως τῶν Τούρκων ἐναντίον τῆς Κρήτης καὶ ἐκδοθέντα ὑπὸ τοῦ Βέη. Αἱ ἀναφερόμεναι ἐκκλησῖαι: «ἐνταφιάστικε εἰς τὴν χῶραν εἰς τὴν μπαυγίαν τὴν φανερωμένην» καὶ «εἰς τὸ κα-στροὶ εἰς τὴν κεραμανολήτση» εἶναι αἱ γνωσταὶ καὶ ἀλλαχόθεν ἐκκλησῖαι τοῦ Χάνδακος. Πρβλ. Gerola G., Topografia delle chiese della città di Candia «Bessarione» 22, 1918, 245-246.

*) Βέη Ν. Α., Περὶ τοῦ ἱστορημένου χρησμολογίου τῆς κρατικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βερολίνου καὶ τοῦ θρύλου τοῦ μαρμαρωμένου βασιλιᾶ. «Byzant. Neugr. Jahrbücher» 13, 1937, 203-244, λστ'.

λέξεις καὶ ἐκφράσεις ἀσαφείς, καθὼς δὲ μετεδίδοντο ἀπὸ στόματος εἰς στόμα, ἀπὸ περιοχῆς εἰς περιοχὴν καὶ ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος εἶναι φυσικὸν ὅτι ὑφίσταντο διαφόρους μεταβολὰς ἐκάστη τῶν ὁποίων ἔχει, διὰ τὸν σημερινὸν ἱστορικὸν, ἀξίαν αὐτόνομον. Οὕτω, παρὰ τὰς ἐπὶ βασικῶν σημείων ὁμοιότητάς των, οἱ χρησμοὶ αὐτοὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκδοθῶσιν φιλολογικῶς, σημειουμένων, ὑπὸ βασικὸν τι κείμενον, τῶν παραλλαγῶν, διότι ὅλα τὰ κείμενα ἔχουν ἰσότημον ἀξίαν. Καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν δηλαδὴ τῶν λαϊκῶν αὐτῶν χρησμῶν ἔχομεν τὸ ἴδιον ἐκδοτικὸν πρόβλημα ὅπως καὶ εἰς τὰ δημοτικὰ τραγούδια, ὅπου αἱ παραλλαγὰὶ τοῦ ἀρχικοῦ πυρῆνος δὲν ἀποτελοῦν φθορὰν τῆς παραδόσεως ἀλλὰ μετασχηματισμὸν τῆς, ἔξ ἴσου ἀξιόλογον ὅπως καὶ ὁ ἀρχικὸς πυρῆν. Διὰ τοῦτο ἐκδίδω κατωτέρω αὐτούσια τὰ κείμενα, ὡς ἔχουσιν εἰς τοὺς κώδικας τῆς Bodleian Library τῆς Ὁξφόρδης, τῆς Kongelige Bibliotek τῆς Κοπεγχάγης, τῆς μονῆς Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ τοῦ Παλέριου.

Α'.⁹

Cod. Ox. Baroc. gr. 145, f 33r.

1. *Καὶ ἡ νῆσος Κρήτης τὴν ράχην αὐτῆς ὑποδείκνυσι, τουτέστιν εἰς φυγὴν τραπήσεται καὶ αὐτὴ ἐκ νοτίου μέρους ἀναπραχθήσεται καὶ τὸ ἔθνος περιπατήσεται καὶ πρὸ τούτου τὰ παράλια αὐτῆς οὐαί.*

Ἄλλος

2. *Καὶ εἴτα εἰσοδεύσει τὸ ἔθνος καὶ οὐαί σοι κώφηνα καὶ ἀκούφια καὶ καταδρομεὶ κύκλον καὶ ἐπιδρομεὶ μέσον καὶ εἰς τρία μερισθεῖ τὸ ἔν μέρος διὰ ξίφους καὶ τὸ ἕτερον εἰς αἰχμαλωσίαν καὶ τὸ τρίτον ἐνταῦθα μεινῆ.*

Ἄλλος

3. *Πλὴν δὲ μόλις τὸ τυχόμενον ἐν ὄρεσι καὶ σπηλαίοις καὶ ἐν ταῖς ὄπαῖς αὐτῆς καὶ αἱματοχυσαίαι πολλὰ γενήσονται ἀπὸ τοῦ Χάνδακος*

⁹) Cox H., *Catalogi codicum manuseriptorum bibliothecae bodleianae* I, 1853, 248. Τὰ ἴδια κείμενα καταγράφονται καὶ εἰς τὴν σελίδα 67 verso τοῦ ἴδιου κώδικος ὡς μῆμα ἐνιαίου χρησμοῦ περὶ τῆς τύχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν νήσων τῆς Ἑλλάδος. Τὴν δευτέραν αὐτὴν φορὰν καὶ οἱ τρεῖς χρησμοὶ τῆς σελίδος 33 recto καταγράφονται ἐν συνεχείᾳ ὡς εἰς. Διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο κειμένων εἶναι μόνον αἱ ἐξῆς: 2 καταδρομὴν κύκλον καὶ ἐπιδρομὴν μέσον καὶ εἰς τρία μερισθεῖ. 3 μσ>πα. ἔτους Z μψ' ὄν> ἔτους Z ππ πα ὄν. Ὑπὸ τὴν ἐνταῦθα μορφὴν των οἱ χρησμοὶ αὐτοὶ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸν εἰς 4, verso τοῦ κώδικος τῆς μονῆς Ἁγίων Θεοδώρων καὶ 59 recto τοῦ Κλόντζα. Τὸ κείμενον ἐκδίδεται ἐδῶ ἀντιγραφὲν ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ κώδικος.

καὶ οὐαὶ ἐπὶ τοὺς μεγασιάνους αὐτῆς καὶ αἱ ἐκκλησίαι αὐτῆς ἀγοαὶ ἔσονται ἕως τρία καὶ ἐκ μέσου καιροῦ τὸν δεινὸν ἐπέκεινα ὁ κοιμώμενος ὄφρις ἐγεροθήσεται καὶ τὸν Ἰσμαῆλ πατάξει καὶ ἐκδίκησιν πολλὴν ποιήσει τῶν Ῥωμαίων καὶ εἰς μοῖ Ἰσμαῆλ ἐκ τῆς Ἐπιταλόφου ἐκβληθήσεται, ἦτοι τοῦ ἔτους ᾿᾿μζ' ὄν ἰν' ιηη.

B'.¹⁰

Cod. Copenhagensis gr. 2148, 8.

Ἀντὶ τοῦ ἰλιμισθῆναι καὶ προχωρισθῆναι τοὺς ἐχθροὺς ἐν τῷ λιμένι τοῦ Χάνδακος καὶ τὸν ὄλον Χάνδακαν μετὰ τοῦ ἐκτὸς ὄλον ὁμοῦ ἐκπροβήσει καὶ συστειλῆ καὶ δῆσας καὶ τύπας τὸν καθόλου λαὸν τοῦ τόπου κατοικουμένων καὶ ταῦτα βλάβει καὶ κατηναλώσει τὸν λαὸν καὶ ἡ γῆ βοήσει, θεέ μου, θεέ μου, διὲ ἐγκατέλιπες Κρήτην τὴν Κρητανίαν καὶ δέρονει καὶ τύπτει ὁ Κόφην, ὃ λέγουσιν Κόφωνα, ὃς ἦν ἐπὶ τὸ νότιον μέρος καὶ τύπει τὰ ὄρη ἃ λέγουσιν Ἀκόφειαν, οἱ δ' ἄνδρες τοῦ Μελλίλακος ὁμοῦνται μετ' ἀρμάτων δυνατῶν καὶ ὁ ἔσπερημένος ζῦμης ἄρτος προαθήσεται τῷ τότε καιρῷ ἐν ἀργυρία ο'. Φεῦγε δὲ ἐκ τοῦ τοιοῦτου πολέμου καὶ τῆς βλάβης τῆς γενομένης καὶ τὸ τίξαντι τιξάν καὶ τὸ ἕτερον τοῦ ἕτερου ἄρας καὶ σύστειλον. Τὸ δὲ ε καὶ τὸ ρ καὶ τὸ π πεπλήρωκεν. Μέλλει δὲ συσχεθῆναι καὶ κρατηθῆναι ἰπλίαν ἰοκρήτην ἀπὸ τοῦ γιαλοῦ τοῦ δένου μέλλει δὲ δοῦναι ἡ γῆ δυοσδίαν πολλὴν ἀπὸ τῶν σωματίων τῶν ἀνθρώπων, τὸν δὲ γιαλὸν οἱ ἀρματοφόροι ἐξέλθουσι καὶ θρηνησοῦσι μεγάλως καὶ τὸ πᾶν ἔχει φόβον μέγαν καθὼς Λανιῆλ ἐδήλωσεν.

Γ'.¹¹

Cod. Athoniensis Iberensis 686, 8.

Οὐαὶ καὶ σὺ Κρήτη ὅταν σὲ παχρίσουν ἐν τῷ λιμένι τοῦ Χάνδα-

¹⁰) Graux Ch., Rapport sur les manuscrits grecs de Copenhague. «Archives des missions scientifiques et litteraires» 3, 6, 1880, 219. Τὸ ἐνταῦθα δημοσιευόμενον κείμενον ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ δεύτερον μέρος τῆς σελίδος 4 verso τοῦ κώδικος Ἀγ. Θεοδ. καὶ πρὸς διάφορα σημεῖα τῶν εἰς σελίδας 59 recto καὶ 84 recto τοῦ Κλόντζα. Τὸ κείμενον ἐκδίδεται ἐδῶ ἐπὶ τῇ βάσει φωτογραφίας, εὐγενῶς παραχωρηθείσης ὑπὸ τῆς διευθύνσεως τοῦ τμήματος χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης Κοπεγχάγης.

¹¹) Λάμπερου Σπυρ., Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων. 2, Cambridge 1900, 203. Τὸ κείμενον ἐκδίδεται ἐδῶ ἐπὶ τῇ βάσει δύο ἀντιγράφων ἀνεξαρτήτου τοῦ ἐνός πρὸς τὸ ἄλλο, εὐγενῶς παραχωρηθέντων χάριν τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν» ὑπὸ τοῦ βιβλιοθηκαρίου τῆς μονῆς Ἰβήρων καὶ τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Καρακάλλου Παύλου. Ὁ χρησμός εἰς τὸν κώδικα αὐτὸν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τμήμα τοῦ Cod. 2148 τῆς Κοπεγχάγης καὶ 59 recto τοῦ Κλόντζα.

κος. Μέλλει νὰ ἀνέβῃ νὰ δέσῃ τοὺς ἰσχυροὺς ὄλους· ἐκφοβήσῃ καὶ συστειλῇ τοῦ τόπου τὰ κατοικούμενα καὶ καταναλώσῃ τὸν λαόν. Καὶ ἡ γῆ βοήσῃ θεέ μου, θεέ μου, ἐγκατέλιπες Κρήτη τῇ Βρετανίας, κερδάει καὶ τύπτει. Οἱ δὲ ἄνδρες τοῦ Μιλόλακος δρᾶμονται μετ' ἄρμαίων δυνατῶν. Ὡ, φεῦγε ἐκ τοῦ πολέμου τούτου καὶ τῆς βλάβης τῆς γενομένης. Καὶ τῷ τύξαντι τυξάνῃ Κρήτη ἀπὸ τοῦ αἰγιαλοῦ καὶ ἡ γῆ βρωμήσῃ ἀπὸ τὰ κορμῖα καὶ τὰ σώματα τῶν ἀνθρώπων. Τοῦ δὲ γιαιοῦ οἱ ἄρματωμένοι θέλουν ἔλθει καὶ θρηνησοῦσι μεγάλας καὶ τῷ πᾶν ἔχει φόβον μέγαν καθὼς Δανιὴλ ἐδήλωσεν ὁ προφήτης. Καὶ τότε ἔρχεται βασιλεὺς ὁρθόδοξος.

Δ'.¹²

Palermo I. E. 8. fol. 8v (saec. XVI).

Χρησμός Δανιὴλ περὶ τῆς ἐπιταλόφου καὶ περὶ τῆς νήσου Κρήτης καὶ ἐτέρων καὶ τί ἐστὶ τὸ μέλλον αὐτῶν.

... Καὶ ἡ νῆσος Κρήτη τὴν ῥάχιν αὐτῆς ὑποδείκνυσι, τουτέστιν εἰς φυγὴν τραπήσεται καὶ αὐτὴ ἐκ νοτίου μέρους ἀναφραγήσεται, καὶ τὸ ἔθνος περιπατήσῃ, καὶ πρὸ τούτου τὰ παράλια αὐτῆς, οὐαί· εἶτα εἰσοδεύσει τὸ ἔθνος, καὶ οὐαί σοι Κόφρινα καὶ Ἀκούφια καὶ καταδρομὴ κύκλω καὶ ἐπιτομὴ μέσον καὶ εἰς τρία μερισθήσεται, τὸ ἐν μέρος διὰ ξίφους, τὸ ἕτερον εἰς αἰχμαλωσίαν καὶ τὸ ἄλλο ἐν ταύτῃ μενεῖ· πλὴν δέ, μόλις τὸ τυχόμενον κεκρυμμένον ἐν ὄρεσι καὶ σπηλαίοις καὶ ταῖς ὀπαῖς αὐτῆς καὶ αἱματοχυροῖσι πολλὰ γενήσονται ἐπὶ τοῦ Χάνδακος καὶ οὐαί ἐπὶ τοὺς μεγαστάνους αὐτῆς καὶ αἱ ἐκκλησίαι αὐτῆς ἀργαὶ ἔσονται ἕως τριῶν· καὶ ἐκ μέσου καιροῦ τῶν δεινῶν ἐπέκεινα ὁ κοιμώμενος ὄφιν ἐγεροθήσεται καὶ τὸν Ἰσμαὴλ πατάξει καὶ ἐκδίκησιν πολλὴν ποιήσῃ τῶν ρωμαίων καὶ ἄρμάδα τότε πολλὴ καὶ δύναμις τῶν Ρωμαίων ἔσεται ὥστε αὐτὸν τὸν Ἰσμαὴλ ἐκθροήσῃ καὶ ὁ φόβος τῶν Ρωμαίων ἐπὶ τοὺς Ἰσμαηλίτας κατοικήσῃ καὶ ὁ Ἰσμαὴλ φρίξῃ καὶ φευξέῃται καὶ ἐπὶ τὴν Ἀσίαν πόλιν προσελεύσεται ἵνα σωθῇ.

Οἱ ὡς ἄνω χρησμοὶ ἐκ τῶν κωδίκων τῆς Bodleian, τῆς Kongelige Bibliotek τῆς Κοπεγχάγης, τῆς μονῆς Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ τοῦ Παλέρμου, οἱ ἄλλοι ἐκ τοῦ κώδικος τοῦ Κλόντζα, εἰς ὑπ' ἐμοῦ δημοσιευθεῖς παλαιότερον¹³ ὡς καὶ οἱ δημοσιευθέντες ὑπὸ

¹²⁾ Τὸ κείμενον τοῦ κώδικος τοῦ Παλέρμου δημοσιεύεται ἐπὶ τῇ βάσει φωτογραφιῶν τὰς ὁποίας ἔθεσεν εὐγενῶς εἰς τὴν διάθεσίν μου ὁ καθηγητὴς κ. Ernst Kitzinger, πρὸς τὸν ὁποῖον ἐκφράζω καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὰς εὐχαριστίας μου.

¹³⁾ «Κρητικά Χρονικά», 2, 1948, 540 ἐκ τοῦ κώδικος Oxon. Laud. gr. 52, f 83 recto.

τοῦ Βέη, ἀποτελοῦν ἐν ἰδιόρρυθμον σύνολον, ὄχι ἄνευ ἐνδιαφέροντος διὰ τὸν μελετῶντα τὰ τῆς νήσου. Οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει διὰ τὴν προέλευσίν των· οἱ χρησιμοὶ αὐτοί, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται εἰς τὰς ἐπικειμένας συμφορὰς τῆς νήσου ἐκ τῆς καταλήψεως τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἐγράφησαν πολὺ πρὸ τῆς καταλήψεως αὐτῆς τῷ 1645-1669. Ὁ Γεώργιος Κλόντζας τοὺς γνωρίζει ἤδη τὸ 1590 (δεκάτου ἔκτου αἰῶνος εἶναι καὶ οἱ τρεῖς κώδικες ἐξ ὧν ἐγένετο ἡ ἔκδοσις ὡς ἄνω, ἀρχῶν δὲ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος εἶναι καὶ ὁ κῶδιξ ἐξ οὗ ἐγένετο ἡ ἔκδοσις ὑπὸ τοῦ Βέη). Συνεπῶς δὲν πρόκειται περὶ «*χρησμῶν ἐκ τῶν ὑστέρων*», ἀλλὰ περὶ χρησμῶν πραγματικῶν, ἡ ἀρχὴ τῶν ὁποίων, ὡς ἐγγυτέρα μελέτη των ἀποδεικνύει, ἀνάγεται εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν μεγάλων στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων τῶν Τούρκων ἐναντίον τῆς Κύπρου (1570-1571). Τοῦτο εἶναι προφανὲς ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ κώδικος τοῦ Κλόντζα, ὅπου οἱ χρησιμοὶ περὶ Κρήτης ἀναφέρονται ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ γεγονότα τῆς Κύπρου, ὡς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴν παραδοσιν εἰς τοὺς ἄλλους κώδικας, ἔνθα χρησιμοὶ περὶ Κύπρου καὶ χρησιμοὶ περὶ Κρήτης παρατίθενται ὁ εἰς ἐν συνεχείᾳ τοῦ ἄλλου.

Ὁ συσχετισμὸς τῶν γεγονότων τῆς Κύπρου πρὸς τὴν Κρήτην εἶναι προφανής: αἱ δυτικαὶ δυνάμεις προσεπάθησαν νὰ ὑπερασπίσουν τὴν Κύπρον χρησιμοποιοῦσαι ὡς ναυτικὴν βᾶσιν των κυρίως τὴν Κρήτην. Οἱ λιμένες Χάνδακος καὶ Σούδας ἦσαν τὰ κατ' ἐξοχὴν ὀρμητήρια τῶν ἠνωμένων ναυτικῶν δυνάμεων τῶν Χριστιανικῶν βασιλείων, οὗτω δὲ οἱ Κρήτες, ἡ νήσος ἄλλως τῶν ὁποίων ὑπέστη τουρκικὴν ἐπιδρομὴν διαρκούσης ἔτι τῆς πολιορκίας τῆς Κύπρου, εἶχον τὴν δυνατότητα νὰ παρακολουθήσουν ἐκ τοῦ σύγγυς καὶ νὰ κατανοήσουν τὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν εἶχον καὶ δι' αὐτοὺς τοὺς ἰδίους αἱ καταβαλλόμεναι προσπάθειαι διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ἀμύνης τῆς Κύπρου. Οἱ περὶ Κρήτης χρησιμοὶ δέον νὰ ἔχουν γραφῆ ἢ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πολιορκίας ἢ ἀμέσως ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἄλωσιν τῆς Κύπρου, ἀπηχοῦν δὲ κατὰ τρόπον ὠραῖον τὰ αἰσθήματα ἀγωνίας τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ καὶ ἀποτελοῦν χρήσιμον σχόλιον διὰ τὴν σκητὴν μεταξὺ τοῦ Κρητικοῦ καὶ τοῦ Καραμανίτη «*ὀπισθεν ὀχθηρὰ πολλὴ μὲ τὸ νηοὶ τῷ Κρήτης*» εἰς τὸν Ἐρωτόκριτον.

Περὶ τῆς πατρότητος τῶν χρησμῶν αὐτῶν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῆ τίποτε θετικόν, πλὴν τοῦ ὅτι ἐκ τοῦ τίτλου «*Ὁρασις τινός γέροντος Δανιήλ*» δύναται ἐνδεχομένως νὰ θεωρηθῆ ὡς συγγραφεὺς των μοναχὸς τις ὀνομαζόμενος Δανιήλ¹⁴. Ἐπίσης τοπογραφικῶς εἶναι ἡ

¹⁴) Σημειωτέον ὅμως ὅτι ὁ εἰς σελίδα 84 recto τοῦ κώδικος Κλόντζα ἀναφερόμενος ὡς «*δρασις Δανιήλ*» χρησμός ἀπὸ τὴν φράσιν «*εἰς τὴν ἄκραν τοῦ*

Δισέλιδος εικών παριστώσα την πόλιν τοῦ Χάνδακος ἐκ τοῦ κώδ. Κλόνιζα, σ.132 ν. - 133 ρ.

Fig. 1.—'Ολοσέλιδος εἰκὼν παριστώσα τὸν λιμένα μετὰ τμήματος τῆς πόλεως Χάνδακος ἐκ τοῦ κώδ. Κλώντζα, σ 133 ν.

Εἰκ. 2.— Φωτοτυπία τῆς σ. 134 γ. τοῦ κώδ. Κλώντζα, περιεχούσης ἐγκώμιον τοῦ Μ. Καβάλη.

ἴδια ἀσάφεια: Ἡ μνεία τοῦ Κόφωνα προϋποθέτει τὴν περιοχὴν Ἡρακλείου, ἡ δὲ μνεία τοῦ Μελίλακος (Μέλικος)¹⁶ τὴν τῆς Κυδωνίας. Ἐν συνόψει δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι οἱ χρησιμοὶ αὐτοὶ ἀπηχοῦν τὰ αἰσθημάτα τῶν κατοίκων τῆς νήσου ἐν ᾧψει τῶν γεγονότων εἰς τὴν Κύπρον, ἐγράφησαν ὑπὸ Κρητὸς τινος μοναχοῦ, συνεσωματώθησαν δὲ ἐνωρὶς εἰς τὸ πλῆθος τῶν χρησμῶν τῶν κυκλοφορούντων κατὰ τὸν 16. καὶ 17. αἰῶνα περὶ τῆς τύχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ἄλλων καιρίων περιοχῶν τῆς ἄλλοτε Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Ὅπως καὶ εἰς τοὺς περὶ τῶν ἄλλων περιοχῶν χρησιμοὺς, οὕτω καὶ εἰς τοὺς περὶ Κρήτης κυριαρχεῖ ἡ προφητικὴ περιγραφὴ τῶν συμφορῶν—ὑποφαίνεται ὅμως καὶ ἡ ἔλπις τῆς σωτηρίας: «*Οὐαί, οὐαί σοι Κρήτη πολιορκουμένη, ὅτι αἵματα πολλὰ χυθῆσονται ὑπὲρ σου καὶ ὁ λαός σου εἰς φυγὴν τραπήσεται καὶ ἐκκλησίαι σου ἐρημία ἐρημωθήσονται ἕως ἐνιαυτοῦς τρεῖς· τότε γὰρ ἔσται σοι χαρὰ καὶ ἀγαλλίασις καὶ εὐφρανθήσονται οἱ μεγιστάνοι σου οἱ ὀρθῶς βιοῦντες καὶ ὁ λαός σου πολλὸς φανεῖ*». Σημειωθῆτω δὲ εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν συμφορῶν καὶ ἡ φράσις: «*Ὁ ἐστερημένος ζύμης ἄρτος προθήσεται τῷ τότε καιρῷ ἐν ἀργυρία ο*» ἐκ τῆς ὁποίας γίνεται φανερὸν ὅτι ὁ χρησιμοδότης ὀρθόδοξος ὢν προβλέπει ὅτι θὰ εἶναι τόσον μεγάλη ἡ ἔλλειψις ἄρτου, ὥστε θὰ ἀναγκασθοῦν νὰ καταφύγουν εἰς τὰ ἄζυμα τῶν καθολικῶν, πληρώνοντες μάλιστα πολὺ ἀκριβὰ!

Κατόπιν τῶν παρατηρήσεων αὐτῶν, εἶναι σαφὲς ὅτι τὰ εἰς τὴν Κρήτην ἀφορῶντα τμήματα τοῦ κώδικος Κλόντζα ἀποτελοῦν εἰκονογραφημένην λαϊκοῦ χαρακτῆρος ἱστορίαν τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀλώσεως τῆς Κύπρου ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ἀναλυτικώτερον τὰ τμήματα ταῦτα ἔχουν ὡς ἐξῆς.

Σελὶς κώδικος 59 recto. Τὸ κείμενον τοῦ χρησιμοῦ ἐδημοσιεύθη ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς μονῆς Ἁγίων Θεοδώρων ὑπὸ τοῦ Βέη· Εἰς Κλόντζαν ὅμως, ἐξ οὗ ἐκδίδεται ἐδῶ, εὐρίσκεται εἰς πολὺ καλυτέραν κατάστασιν.

Σελὶς 84 recto: Ὅμοιος.

Σελὶς 132 verso - 133 recto: Τὰ περὶ ἀφίξεως χριστιανικοῦ στόλου εἰς Κρήτην, τῆς ἐκεῖθεν ἀναχωρήσεώς του πρὸς προστάσιαν τῆς Κύπρου καὶ τῆς ἐπιστροφῆς του καὶ πάλιν εἰς Κρήτην ἅμα τῇ ἀναγγελίᾳ τῆς ἀλώσεως τῆς Κύπρου ἀναφέρονται εἰς τὰ γεγονότα τῶν τελευταίων μηνῶν τοῦ 1570, ὅτε, κατόπιν περιπλόκων διπλωματικῶν δια-

κάμπου» καὶ πέραν εἰς τὸν κώδικα μονῆς Ἁγ. Θεοδ. ἀποδίδεται εἰς Λέοντα τὸν Σοφόν.

¹⁶⁾ Περὶ Μέλικος (Μελίλακος) πρβλ. «Κρητικά Χρονικά» Β', 1948, 71 καὶ 540.

πραγματεύσεων μεταξύ τῶν διαφόρων χριστιανικῶν βασιλείων, ἰσχυρὰ ναυτική δύναμις ὀργανωθείσα ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Ἰσπανίας Φιλίππου τοῦ Β' τοῦ Πάπα Πίου τοῦ Ε' καὶ τῆς Βενετικῆς γερούσιας, ἀνεχώρησεν τὴν 17ην Σεπτεμβρίου ἐκ Κρήτης διὰ Κύπρον. Ἡ ναυτική αὕτη δύναμις ἀνέκρουσε πρύμναν ἀπρακτος διὰ Κρήτην κατὰ τὰ τέλη τοῦ ἰδίου μηνὸς διότι ἐν πλῶ ἐγένετο γνωστὸν ὅτι κατελήφθη ἡ Λευκωσία. Ἡ εἰς τὸ κείμενον τοῦ Κλόντζα φράσις: «*ὄταν ἤλθεν ἡ ἀρμάδα τοῦ ρυγὸς μὲ κάτεργα ξ μὲ τὸν τζενεράλ(ην) ντόρια κι' εἰσάθην*» ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐν Κρήτη ἀφίξιν τῆς ὑπὸ τοῦ Φιλίππου τοῦ Β' ἀποσταλείσης ναυτικῆς δυνάμεως ὑπὸ τὸν Ἰωάννην Ἀνδρέαν Dogia. Ὁ παρεχόμενος ἐδῶ ἀριθμὸς 60 διὰ τὰ πλοῖα τοῦ Dogia, ἂν καὶ ὄχι ὀρθός, συμφωνεῖ πάντως μὲ πληροφορίας χρονογράφων τῆς ἐποχῆς τοῦ Κλόντζα¹⁶.

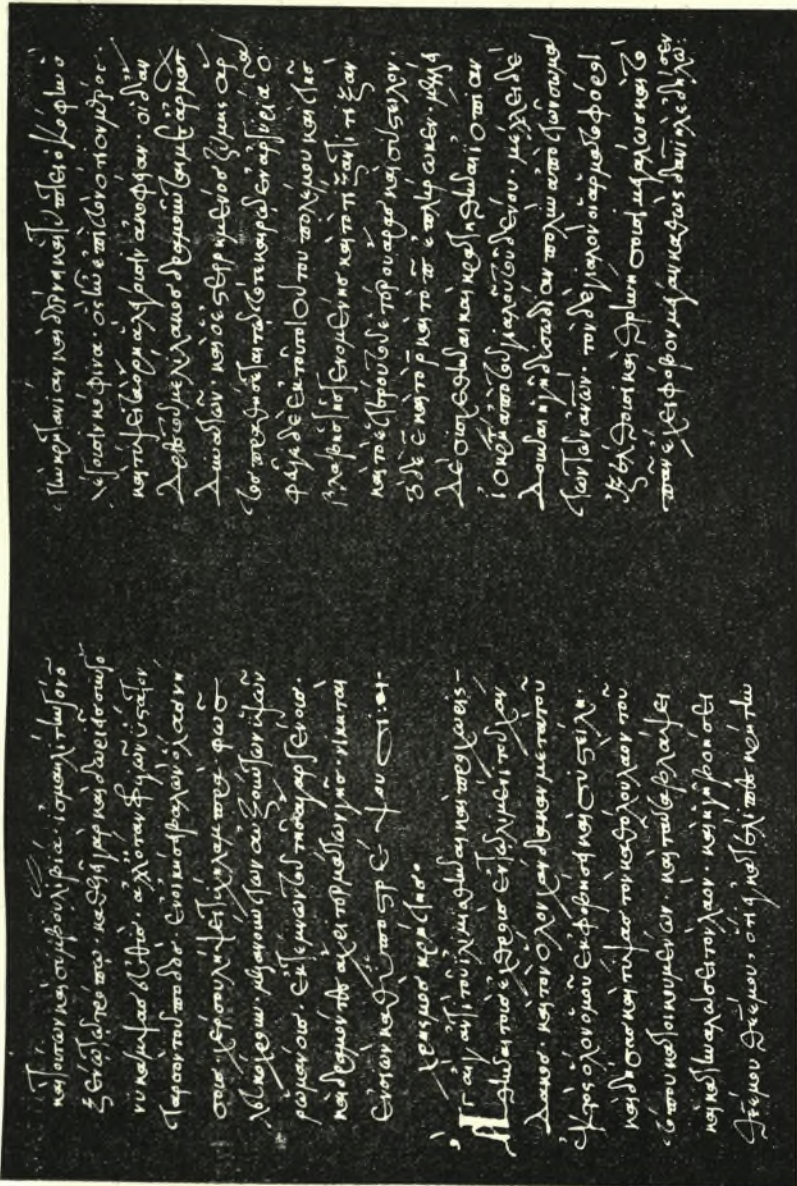
Σελίς 133 verso: Ὁ Κλόντζας ὀρθῶς διαχωρίζει τὰ Ἰσπανικὰ πλοῖα ἀπὸ τὰ τῶν ἄλλων χριστιανικῶν δυνάμεων ὁ Dogia ἔφθασεν εἰς Χάνδακα τὴν 30ὴν Σεπτεμβρίου, τὰ δὲ ἄλλα πλοῖα τὴν 4ην Ὀκτωβρίου. Ἡ ἀναφερομένη ὑπὸ Κλόντζα θύελλα προεκάλεσεν καταστροφὰς εἰς τὰ πλοῖα τὰ εὐρεθέντα μεταξύ Σπιναλόγγας καὶ Σητείας, πλησίον τῆς Ντίας καὶ ἐν πλῶ πρὸς τὴν Σούδαν¹⁷.

Σελίς 134 recto: Πρόκειται περὶ τοῦ Marino Cavalli, γενικοῦ προβλεπτοῦ εἰς Κρήτην κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Κυπριακοῦ πολέμου. Οἱ δύο χρησιμοί, ὁμιλοῦντες ἀμφοτέρω περὶ ἐχθρικῆς ἐπιδρομῆς ἐναντίον τῆς νήσου, ὡς καὶ τὸ ἐπίγραμμα εἰς Μαρή Cavalli, ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐναντίον τῆν Κρήτης τουρκικὴν ἐπιδρομὴν διαρκοῦντος τοῦ πολέμου εἰς Κύπρον, περὶ ἧς ἴδε κατωτέρω. Αἱ σελίδες ἀπὸ 134 verso ἕως 137 recto περιεγράφησαν ὑπὸ τοῦ Λάμπρου, ὅστις ἐδημοσίευσεν καὶ τὴν εἰς 134 recto μικρογραφίαν περὶ τοῦ Ματθαίου Καλλέργη. Δύο ἄλλαι μικρογραφίαι, αἱ παριστώσαι τὴν σαρκοφάγον τοῦ Ματθαίου Καλλέργη (135 recto) καὶ τὴν λιτανεῖαν τοῦ Corpo de Christo ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ Gerola. Τὰ κείμενα καὶ αἱ μικρογραφίαι εἰς τὰς σελίδας αὐτὰς ἀναφέρονται εἰς τὰς ἐναντίον τῆς Κρήτης ἐπιδρομὰς τοῦ τουρκικοῦ στόλου πρὸς ἀντιπερισπασμὸν τῶν χριστιανικῶν δυνάμεων, αἵτινες ἀναδιωργανοῦντο εἰς τὴν νῆσον διὰ νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἀμυναν τῆς Κύπρου. Κατὰ τὸν Κλόντζαν, ὁ τουρκικὸς στόλος προσήγγισεν εἰς Σούδαν, στρατεύματα δὲ τουρκικά, φθάσαντα εἰς Ρέθεμνος κατὰ τὴν 7. Ἰουνίου, ἡμέραν ἑορτασμοῦ ἐν τῇ νήσῳ τοῦ Corpus Christi, ἐπυρπόλησαν καὶ αὐτὸ καὶ ὅλας τὰς παραθαλασσίας ἐκεῖ περιοχὰς (*ἔκαψε τὸ*

¹⁶) Hill George, A history of Cyprus III, Cambridge 1948, 896-936.

¹⁷) Ἐνθ. ἀν. 985.

Είχ. 56. — Φωτοτυπία τοῦ περὶ Κρήτης χρησιμοῦ τοῦ κώδικος Κοπεγχάγης 2148,8.

Ρέθεμνος καὶ ὄλα τὰ παραθαλάσσια, 134 verso) πρὸς ἄμναν τῆς νήσου ἀνεχώρησεν ἐκ Χάνδακος «σὺν οὐκ ὀλίγῳ στρατῶ» ὁ Ματθαῖος Καλιέργης «δυνατὸς ἐν ἔργῳ καὶ λόγῳ καὶ πάσῃ ἄλλῃ οἰαδῆτινι χρεῖα καὶ

μάλιστα υπήκοος και τῶν Γραικῶν τῆς νήσου Κρήτης συνήγορος», ὅτε ὁμως ἔφθασεν εἰς Ρέθειμος (πρβλ. μικρογραφίαν 138 recto), ὁ τουρκικὸς στόλος καὶ στρατὸς εἶχον ἀναχωρήσει· μετ' ὀλίγας δὲ ἡμέρας ὁ Ματθαῖος Καλιέργης «διὰ φθόνον» ἐδολοφονήθη (135 recto). «Καὶ εἰς ἐκεῖνον τὸν ἴδιον καιρὸν τοῦ ἐμπρησμοῦ τῆς χώρας Ρεθύμνης καὶ τῆς Σούδας ἦτον δούκας εἰς τὸ κάστρον τῆς Κρήτης ὁ ἐκλαμπρώτατος ἀφέντης Πασκὰλ Τζηγόνιας», διὰ τὸν ὁποῖον ὁ Κλόντζας ἀφιερώνει τὰς δύο ἀκολουθίους σελίδας, 136 recto καὶ verso, περιγραφείσας ὡς ἀνωτέρω ὑπὸ τοῦ Λάμπρου. Πρόκειται βεβαίως περὶ τοῦ δουκὸς τῆς Κρήτης Pasquale Cìcogna, πολλαπλὰς παρασχόντος εἰς τὴν νήσον ὑπηρεσίας. Ἀρχαιολογικῶς ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Κλόντζα διδομένη πληροφορία ὅτι «εἰς τὸ κομπλήρωμα τοῦ ρετζημέντου του τὸν ἐκάμασι τζενεράλε εἰς τὰ Χανία καὶ τόσα τὸ ἔκαμε τιμημένον τὸ φίτζιον ἐκεῖνο, ὅπου οἱ χανιώτες εἰς τὸν μισεμόν του τὸν ἐκάμασι μαρμαρένιον καὶ ἔστεισάν τον διὰ μεμόριαν εἰς τὴν χώραν των». Τὰ περὶ Cìcogna τελειώνουν εἰς 137 recto, ὅπου ἀπεικονίζεται ἡ ἀναχώρησις του ἀπὸ τὰ Χανιά διὰ τὴν Βενετίαν.

Ἡ ἐπὶ γενικῷ προβλεπτοῦ τῆς νήσου Marino Cavalli καὶ δουκὸς Pasquale Cìcogna γενομένη ἐπίθεσις τοῦ τουρκικοῦ στόλου ἐναντίον τῆς Κρήτης, ἡ περιγραφομένη ὡς ἀνωτέρω ὑπὸ τοῦ Κλόντζα, εἶναι γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλας πηγὰς· πρόκειται περὶ τῆς σπουδαιοτέρας ἐκ τῶν διεξαχθεισῶν ἐναντίον τῆς Κρήτης στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων ὑπὸ τῶν Τούρκων κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Κυπριακοῦ πολέμου. Μικρᾶς ἐκτάσεως ἀπόβασις ἐγένετο διὰ πρώτην φορὰν τὴν 29ῆν Αὐγούστου 1570, ὅτε ὁ τοῦρκος ναύαρχος Πιάλε Πασᾶ ἔστειλε εἰς τὴν νήσον πέντε γαλέρες μὲ στρατὸν κυρίως διὰ περισυλλογὴν πληροφοριῶν. Δευτέρα ἀπόβασις ἐγένετο τὴν 15ῆν Σεπτεμβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους καὶ πάλιν διὰ τοὺς ἰδίους ὡς ἄνω λόγους. Ἡ ὑπὸ τοῦ Κλόντζα περιγραφομένη τρίτη κατὰ σειρὰν ἐγένετο τὴν 7ῆν Ἰουνίου 1571, καθ' ὃν χρόνον ὁ μὲν τουρκικὸς στρατὸς ἐπολιόρκει στενωπὴν τὴν Ἀμμόχωστον τῆς Κύπρου, ὁ δὲ στόλος τῶν χριστιανικῶν βασιλείων εὗρίσκετο οὐσιαστικῶς διαλελυμένος λόγῳ τῶν ποικίλων ἀντιθέσεων μεταξὺ τῆς Ἰσπανικῆς αὐλῆς τῆς Παπικῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς Βενετικῆς Γερουσίας. Ἐναντίον τῆς Κρήτης ἐκινήθη ὀλόκληρος ὁ τουρκικὸς στόλος ὑπὸ ναύαρχον τὸν περὶφημον Ἀλῆ Μουεζινζαδέ, μέρος δ' αὐτοῦ ἠγκυροβόλησεν εἰς Σούδαν, ἐνῶ σαράντα γαλέρες ἀπεβίβαζον ἀγήματα εἰς διάφορα ἄλλα μέρη τῆς νήσου. Ἡ Κρήτη διεσώθη τότε ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τῶν ἐπιχειρήσεων εἰς Κύπρον, ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τῆς ἀνυπακοῆς εἰς τὰς διαταγὰς τῆς Βενετικῆς Γερουσίας τοῦ ναύαρχου Nicolas Donato, ὅστις, ἀντὶ νὰ κατευθύνῃ τὸν στόλον καὶ τὰς ἐνισχύσεις του ἐκ Βενετίας εἰς Κύπρον,

ἠγκυροβόλησε τὰ πλοῖα του καὶ ἀπεβίβασε τοὺς ἄνδρας εἰς Κρήτην¹⁸.

Τῆς περιπετείας αὐτῆς ἀπήχησις εἶναι προφανῶς οἱ περὶ Κρήτης χρῆσιμοι καὶ τὴν ἰδίαν αὐτὴν περιπέτειαν ἀφηγεῖται μὲ τὰ χρονογραφικὰ σημειώματα καὶ τὰς μικρογραφίας του ὁ Γεώργιος Κλόντζας εἰς τὸν κώδικά του. Καὶ δὲν ὑπάρχει, νομίζω, ἀμφιβολία, ὅτι ἀπὸ τὴν ἰδίαν πεῖραν ἤντησεν ὁ Βιτζέντζος Κορνάρος διὰ νὰ παρουσιάσῃ τὸν Κρητικόν, τὸν Κυπριώτην καὶ τὸν Καραμανίτην εἰς τὸ ἔργον του.

11

ΑΙ ΤΑΛΛΙΠΩΡΙΑΙ ΤΟΥ ΓΡΑΤΙΑΝΟΥ

Ἐκ τοῦ συμμίκτου περιεχομένου κώδικος τῆς Bodleian Library τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης Baroccianus Graecus 76 (15. αἰ-ῶνος) ἐδημοσιεύθη ὑπ' ἐμοῦ εἰς τὴν «Ἐπετηρίδα Βυζαντινῶν Σπουδῶν» ἀπολογία τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας γραφεῖσα ὑπὸ τύπον ὁμιλίας ἐν Κρήτῃ ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη¹. Ὁ κώδιξ αὐτὸς περιέχει καὶ ἄλλα κείμενα ἀναφερόμενα εἰς Κρήτην: εἰς σελ. 17 - 19 παρατίθενται διάφοροι πληροφορίαὶ μυθολογικοῦ χαρακτῆρος, ἀφορῶσαι εἰς τὴν προϊστορίαν τῆς νήσου, εἰλημμένα ἐκ γνωστῶν ἀρχαίων πηγῶν. Εἰς σελ. 82ν ὑπάρχει τὸ δημοσιευθὲν ὑπὸ Legrand ἐπὶ τῇ βάσει ἄλλου κώδικος ἐπιγράμμα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη «πρὸς τινὰ Γεώργιον φοιτητὴν αὐτοῦ», εἰς τὰς σελ. 420 - 423 ὁ ἐπίσης γνωστὸς «Μιχαὴλ τοῦ Ἀποστόλη, Συμβουλευτικὸς λόγος πρὸς τὸν αὐτοῦ κηδεστήν, ὅτε εἰς δευτέρους ἀφίκετο γάμους, θυμωθέντα», εἰς σελ. 432ν - 434r ἡ βιογραφία τοῦ Ἐπιμενίδου ὑπὸ Διογένους τοῦ Λαερτίου καὶ εἰς σελ. 436 ὁ γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἄλλους κώδικας κατάλογος διαφόρων ἀρχαίων Κρητῶν λογίων, συνταχθεὶς ἐπὶ τῇ βάσει γνωστῶν πηγῶν, ὡς ὁ Σουΐδας.

Εἰς τὰς σελίδας 9 - 16ν τοῦ ἰδίου κώδικος ὑπάρχει ἐν ἐπιπλέον κείμενον συνδεόμενον πρὸς τὴν Κρήτην, τὸ περιεχόμενον τοῦ ὁποῦ συνοψίζεται χαρακτηριστικῶς ὑπὸ τοῦ Coxe ὡς ἐξῆς: «*Gratiani cuiusdam Graeculi, ut videtur, haud ita pridem ad ecclesiam Romanam converti, epistola ad Fantinum, archiepiscopum Cretensem, archiepiscopi erga se benevolentiam pristinam praedicantis*». Ἡ περι-

¹⁸) Ἐνθ. ἀν. 948.

¹) ΕΕΒΣ, 19 (1949), 235-244. Τὸ ἴδιον κείμενον τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη σώζεται καὶ εἰς ἄλλον αὐτόγραφον κώδικα, τὸν εἰς Βρυξέλλας 89 (11270-75). Πρβλ. O m o n t H., Catalogue des manuscrits grecs de la bibliothèque royale de Bruxelles, Gand 1885, 28 (σελίδωσις ἀνατύπου).